

Wstęp

I. Wiadomości wstępne

1. Krótki zarys dziejów opactw krzeszowskich

Opactwo benedyktynów w Krzeszowie ufundowała 8 V 1241 r. księżna Anna, wdowa po Henryku II Pobożnym († 1241), wraz ze swoim synem Bolesławem. Pierwsi mnisi przybyli z opactwa benedyktyńskiego w Opatovicach. W 1292 r. opactwo przejęli cystersi z Henrykowa. W XIV w. ukształtował się zasadniczy majątek opactwa, składający się z około 40 wsi oraz miasteczek Lubawka i Chelmsko. Ten stan posiadania, z małymi zmianami, zachowało ono do kasaty w 1810 r.

Od 1810 do 1923 r. kompleks poklasztorny należał do państwa pruskiego i służył częściowo parafii katolickiej w Krzeszowie. W roku 1919 wypędzeni z opactwa Emaus w Pradze benedyktyni pochodzenia niemieckiego osiedlili się w zabudowaniach poklasztornych w Krzeszowie. W 1923 r. kupili je od państwa pruskiego i doprowadzili do nowego rozkwitu. Krzeszów stał się jednym z najważniejszych ośrodków katolickiego życia liturgicznego w Niemczech. Po II wojnie światowej, 12 V 1946 r., wypędzono z opactwa wszystkich mnichów z obywatelstwem niemieckim, a w 1954 r. pozostałych czterech posiadających obywatelstwo włoskie lub czeskie. W roku 1946 przybyły do Krzeszowa, wygnane przez władze komunistyczne, benedyktynki obrządku łacińskiego z opactwa przy kościele Wszystkich Świętych we Lwowie. Benedyktynki do dziś troszczą się o zachowanie wielkiego dziedzictwa kulturowego opactw krzeszowskich¹.

2. Archiwalia przechowywane obecnie w opactwie benedyktynek w Krzeszowie

Przechowywany przez benedyktynki w Krzeszowie zespół archiwalny z okresu niemieckiego jest tylko częścią znajdujących się w tym opactwie skarbów sztuki i kultury. Archiwalia przywiezione przez mniszki ze Lwowa, z tamtejszego opactwa

¹ Zwięzły zarys historii klasztoru przedstawia A. ROSE, *Grüssau*, [w:] H. WECZERKA (red.), *Schlesien*, Stuttgart 1977, s. 167 i n.

benedyktynskiego, wymagają jeszcze naukowego opracowania. Dzieła sztuki pochodzące z obu wymienionych kręgów kulturowych są obecnie inwentaryzowane przez jedną z grup badawczych prowadzonych przez dyrektora dolnośląskiej filii Regionalnego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków we Wrocławiu dra Grzegorza Grajewskiego, a muzykalia – przez mgra Grzegorza Joachimiaka w ramach projektu *Dziedzictwo kulturowe po klasztorach skasowanych na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej oraz na Śląsku w XVIII i XIX w.: losy, znaczenie, inwentaryzacja*, kierowanego przez prof. dra hab. Marka Derwicha. Dopiero po zakończeniu wszystkich tych inicjatyw całe kulturowe bogactwo tego niezwykłego miejsca na Śląsku będzie można w pełni udostępnić zainteresowanym.

II. Zespół archiwaliów z okresu niemieckiego przechowywany w opactwie benedyktynek w Krzeszowie

1. Geneza

Zespół archiwalny z okresu niemieckiego znajdujący się obecnie w opactwie krzeszowskim ma charakter heterogeniczny. Tylko w nielicznych wyjątkach sięga on czasów opactwa cysterskiego w Krzeszowie². Dokładne okoliczności jego powstania nie są znane. Na podstawie analizy treści samych archiwaliów ustalono, że pierwotnie należały one do następujących samodzielnych archiwów:

- I – archiwum archiprezbiteratu kamiennogórskiego;
- II – archiwum niemieckiej parafii katolickiej w Krzeszowie, pow. Kamienna Góra;
- III – archiwum niemieckiej parafii katolickiej w Krzeszówku, pow. Kamienna Góra;
- IV – archiwum opactwa benedyktyńców (drugiego) w Krzeszowie wraz ze spuścizną literacką i dokumentalną jego członków, w małej części pochodzącą jeszcze z klasztoru benedyktynskiego Emaus w Pradze;
- V – niezbyt dużej liczby dokumentów nieznanego pochodzenia;
- VI – zbioru ponad stu map i projektów.

2. Zasady opracowania

Wstępną inwentaryzację omawianego zespołu przeprowadzili w latach 2014–2016 Urszula Ososko, Rainer Sachs, s. Scholastyka i Piotr Ososko.

Jak już wspomniano, z wyjątkiem kilku jednostek, na podstawie treści poszczególnych archiwaliów, bez większych kłopotów można ustalić ich pierwotną przynależność do jednego z wyżej wymienionych archiwów. Dlatego zdecydowano się uporządkować zastane archiwum, uwzględniając pierwotną niezależność jego części składowych i przydzielając im wyżej podane liczby rzymskie. W obrębie każdego z członów akta

² Zachowane archiwalia okresu cysterskiego znajdują się obecnie w Archiwum Państwowym we Wrocławiu, zespół *Klasztor Cystersów w Krzeszowie*.

uporządkowano według zagadnień, w obrębie zagadnień najpierw umieszczono akta dotyczące spraw ogólnych, następnie szczegółowych, przy czym, w miarę możliwości, brany był też pod uwagę czas ich powstania. Fakt, iż nie wszystkie archiwalia zostały dostarczone do opracowania jednocześnie, lecz pojawiały się sukcesywnie, spowodował, iż akta o tej samej tematyce i przybliżonym czasie powstania mogą mieć dość odległe sygnatury. Elastyczny i otwarty charakter systemu uporządkowania zbioru umożliwia umiejscowienie przyszłych znalezisk w dowolnym, odpowiednim miejscu inwentarza.

Oprócz sygnatury składającej się z liczb rzymskiej i arabskiej inwentarz podaje: oryginalną nazwę jednostki (wersja niemieckojęzyczna) oraz, dla ułatwienia orientacji polskim użytkownikom, jej tłumaczenie na język polski (wersja polskojęzyczna), a także daty krańcowe chronologii jednostki oraz liczbę stron. Jednostki, którym trzeba było nadać tytuł, ponieważ nie posiadały tytułu oryginalnego lub strona tytułowa się nie zachowała, otrzymały nazwy wyróżnione *kursywą*. Fascykułom, które nie posiadały numeracji stron, nadano ją podczas inwentaryzacji (wpisana ołówkiem w górnych rogach); już istniejące numeracje lub paginacje stron przejęto, gdzie to tylko było możliwe, akceptując tym samym fakt, iż niektóre jednostki posiadają zamiast numeracji paginację. Wymiary jednostek (wysokość \times szerokość) podano dla map i projektów lub w przypadku, gdy ich wielkość była dla zbiorów nietypowa. Dodatkowo odnotowano cechy wyróżniające zawartość niektórych jednostek, np. występowanie w nich utworów muzycznych lub przekazów ikonograficznych. W inwentarzu polskojęzycznym nazwy miejscowości, jeżeli ich identyfikacja nie nastęczała trudności, zostały dla ułatwienia przetłumaczone; w przeciwnym razie pozostawiono oryginalną wersję źródłową. Pojawiające się w tytułach jednostek nawiasy okrągłe pochodzą z oryginalnego tekstu, nawiasy kwadratowe natomiast zawierają objaśnienia wydawców.

3. Stan zachowania akt

Ogólny stan zachowania akt jest dobry, nie stwierdzono uszkodzeń ani przez zalanie, ani przez działanie mikroorganizmów biologicznych lub innych szkodników. Jednak bardzo dużą szkodę, przede wszystkim w estetyce, ale częściowo także w warstwie treściowej, spowodowało barbarzyńskie wycięcie z dokumentów co najmniej kilku tysięcy pieczęci i znaczków pocztowych. Przy tej okazji wyrwano sporą liczbę stron z ich układu pierwotnego. Próba ich ponownego, prawidłowego umiejscowienia będzie trwać zapewne lata i wymaga skrupulatnej i drobiazgowej pracy, dla której teren przygotował przedstawiany tu inwentarz.

4. Znaczenie zespołu

Kasata opactwa cystersów w Krzeszowie nastąpiła może nie w szczytowym momencie jego rozwoju, lecz z pewnością w czasie, gdy było ono w nie najgor-

szej kondycji. Zniknęła instytucja katolicka o bardzo dużej sile oddziaływania³. Pozostały po niej tragedie ludzkie, które niekiedy znajdują odzwierciedlenie w archiwaliach krzeszowskich, znaczące dziedzictwo materialne, które w zależności od zmieniających się warunków starały się zagospodarować zarówno Kościół katolicki (I/172, I/177, I/187, II/8, II/35, II/37 i n., II/131 i n., II/283, III/11, III/288)⁴, jak i państwo pruskie (I/57), oraz wielka legenda, która przyciągała – jakżeby inaczej – m.in. poszukiwaczy skarbów (II/121). Jedną z istotnych cech zespołu krzeszowskiego, ważną dla przyszłych badań historycznych, jest fakt, iż w pewnym stopniu umożliwia on rekonstrukcję stanu klasztoru zarówno krótko przed kasatą (I/75, I/85 i n., I/97 i n., I/188, I/203 i n., III/35), jak i niedługo po jego rozwiązaniu przez państwo pruskie (I/64, I/70 i n., I/76, I/90 i n., I/173, I/99, I/200, III/40 i n., III/290 i n., III/350). Szczególne znaczenie dla historii sztuki mają akta, które odzwierciedlają losy poszczególnych budowli (I/95 i n., I/159 i n., II/108 i n., II/122 i n., III/445, III/460, VI/41) oraz elementów ich wyposażenia (II/115, II/118), choćby sławnych organów Michaela Englera (1688–1760) w kościele klasztorным (II/116 i n.). W XIX w. lepsze wykorzystanie rzadko używanych pomieszczeń klasztornych miały przynieść podjęte w 1851 r. starania o założenie w Krzeszowie katolickiego seminarium nauczycielskiego, które zakończyły się jednak, podobnie jak inne projekty, fiaskiem (II/19).

Zasadnicza zmiana losów klasztoru nastąpiła w roku 1919, kiedy wprowadzili się tam wypędzeni z opactwa Emaus w Pradze Niemieccy benedyktyni. Jednak nabycie przez nich zabudowań poklasztornych nastąpiło ostatecznie dopiero w 1923 r. (IV/32), a do tego czasu istniała realna groźba, że konwent z powodu wygórowanych żądań finansowych ze strony państwa pruskiego zrezygnuje z kupna klasztoru krzeszowskiego i wyprowadzi się do położonej między Wrocławiem a Oleśnicą Długoleki, gdzie na posesji oferowanej zakonowi nieodpłatnie przez byłego króla saskiego Fryderyka Augusta III (1865–1932) miał powstać nowy obiekt, którego plany przygotował już berliński architekt Wilhelm J. Frydag (IV/203 i n.).

Choć życie intelektualne w odnowionym opactwie w Krzeszowie stało na bardzo wysokim poziomie (I/167 i n.), co zainspirowało m.in. wybitnego śląskiego ekspresjonistę żydowskiego pochodzenia Ludwiga Meidnera (1884–1966) do wygłoszenia hymnów pochwalnych na jego temat⁵, okres ten miał także swoje ciemne strony, jak np. głębokie zaangażowanie opata Alberta Schmitta (1894–1970)

3 Ze spisu korespondencji klasztoru magdalenek w Szprotawie wynika na przykład, że opaci krzeszowscy nie tylko byli najważniejszymi doradcami tego konwentu, ale dostarczali mu też częściowo sprzętu liturgicznego, por. Archiwum Rady Miejskiej w Görlitz, *Außerordentliche Schriften des Jgfräul: Kloster Archiv's der Magdalenerinnen de Poenitentia zu Sprottau, Breslau, d. 16 April, 1818*, b.p.

4 Podane numery to sygnatury poszczególnych akt poniższego inwentarza.

5 R. SACHS, *Kloster Grüssau / Krzeszów*, [w:] S. GÄRTNER, V. HÄNSEL, G. OETTEL (red.), *Oberlausitz – Schlesien – Böhmen. Festschrift für Dr. habil. Volker Dudeck zum 60. Geburtstag*, Görlitz-Zittau 2007, s. 145, tam dalsza literatura.

w życie polityczne jego czasów po stronie niemieckiego ruchu monarchistycznego (IV/1), co raczej nie licuje z wizerunkiem mnicha bliskim ideałowi św. Benedykta. O tym, jak bezbronni byli zakonnicy wobec nacisków faszystowskich, świadczą: zarekwirowanie, pomimo protestów (IV/38), większej części klasztoru na różne cele państwa narodowosocjalistycznego (IV/35 i n., IV/516), w tym na obóz przejściowy dla wrocławskich Żydów (IV/33 i n., IV/37), którzy później w większości zostali zamordowani w Teresinie, a także wcielenie wielu braci do Wehrmachtu (IV/348) oraz udział klasztoru w zbiórkach surowców na rzecz niemieckiego przemysłu zbrojeniowego (IV/68 i n.).

Te fakty nie mogą jednak przekreślić wielkich zasług zgromadzenia na rzecz ochrony przejętego dziedzictwa kulturowego (IV/61 i n., IV/207, IV/217, IV/517, IV/561, IV/573) oraz na rzecz badań nad tym dziedzictwem. Wszak jeszcze dziś cała wiedza o historii artystycznej kompleksu klasztornej opiera się prawie wyłącznie na, niestety tylko częściowo ukończonych (IV/569 i n.), badaniach archiwisty zgromadzenia, o. Nikolausa von Lutterottiego (1892–1955, IV/399 i n.). Za szczególnie szczęśliwy zbieg okoliczności należy uznać zachowanie się materiałów edytorskich o. Franciscusa Salesiusa Schmitta, wydawcy *opera omnia* „ojca scholastyki”, Anzelma z Canterbury († 1109, IV/419 i n.).

Do nielicznych obiektów z okresu cysterskiego należą dwie wielkoformatowe, rysowane ołówkiem mapy posiadłości prepozytury opactwa krzeszowskiego w Cieplicach koło Jeleniej Góry z 1701 r. (VI/1 i n.) oraz kilkadziesiąt map z drugiej połowy XVIII i z początku XIX w., inwentaryzujących stawy rybne okolic Krzeszowa (VI/5 i n.). Do tej części zespołu należy też spora liczba rysunków projektowych z XIX i z pierwszej połowy XX w. (VI/47 i n.).

Jak zatem wynika z przytoczonych wyżej przykładów, zespół archiwalny przechowywany obecnie w opactwie benedyktynek w Krzeszowie zawiera – obok nielicznych, ale bardzo cennych obiektów z okresu przed 1810 r. – archiwalia od czasów kasaty opactwa cysterskiego, co wraz ze spuścizną archiwalną okresu cysterskiego, obecnie przechowywaną we wrocławskich archiwach państwowym i archidiecezjalnym, umożliwiała dosyć dokładną rekonstrukcję losów kompleksu klasztornej oraz jego użytkowników od czasów nowożytnych do roku 1945.

III. Podziękowania

Uporządkowanie omówionego tu zespołu o dosyć skomplikowanej strukturze i niemałej objętości nie byłoby możliwe bez zaangażowania i pomocy wielu osób i instytucji. Czcigodnemu Konwentowi Mniszek Benedyktynek w Krzeszowie dziękujemy za opiekę, stworzenie przemiłej atmosfery podczas prac i wielkie zainteresowanie ich przebiegiem. Fundacji im. Eriki Simon w Rinteln w Dolnej Saksonii, a w szczególności Pani Waltraud Simon, jej przewodniczącej, dziękujemy nie tylko za pomoc finansową, lecz także za nieustanne wspieranie ideowe projektu. Sekre-

tarzowi Niemiecko-Polskiej Fundacji Ochrony Zabytków Kultury w Görlitz, drowi Peterowi Schabe, dziękujemy za wsparcie organizacyjne. Pełnomocnicze do spraw Kultury i Mediów rządu RFN dziękujemy za współfinansowanie przedsięwzięcia. Prof. Marek Derwich, kierownik projektu badawczego poświęconego sekularyzacji klasztorów w Rzeczypospolitej przy Uniwersytecie Wrocławskim, umożliwił wydanie drukiem inwentarza archiwum. Pani Elisabeth Wolbers, konsul generalna Republiki Federalnej Niemiec we Wrocławiu, nie tylko okazała żywe zainteresowanie naukowymi rezultatami prac inwentaryzacyjnych, ale także wsparła je logistycznie. Bez zaangażowania i pomocy ze strony Archiwum Państwowego we Wrocławiu, szczególnie kierownika filii w Jeleniej Górze, Pana mgra Ivo Łaborewicza, prace nie mogłyby tak szybko postępować. Największą nagrodą dla wszystkich wymienionych oraz dla członków zespołu inwentaryzacyjnego byłaby świadomość, że krzeszowski zbiór archiwalny będzie odgrywał w przyszłości istotną rolę w badaniach naukowych różnych dziedzin.

IV. Warunki korzystania z archiwum

Z zasobów archiwum niemieckiego klasztoru benedyktynek w Krzeszowie można skorzystać w samym klasztorze. Wszelkie informacje o zasadach korzystania znajdują się na stronie internetowej konwentu: <http://benedyktyнки-krzeszów.pl/>.